

چکیده

تحلیل محتوا یکی از شیوه‌هایی است که ضمن استخراج مضامین متن، دیدگاه‌های خاص موجود در آن را آشکار می‌سازد. بدین ترتیب می‌توان به نقطه نظرات نویسنده یا گوینده وقوف حاصل نمود. حکمت‌ها یا کلمات قصار نهج البلاغه با این شیوه مورد عنایت قرار گرفته و مقوله‌های اصلی از آنها استخراج شده‌اند. سپس با توجه به این مقوله‌ها مجموعه حکمت‌ها مطالعه شده و به تناسب در ذیل هر یک از مقوله‌ها آورده شده‌اند. مقوله‌های اصلی به دست آمده عبارت‌اند از: «اقتصاد»، «سیاست»، «مدیریت»، «تربیت»، «آسیب‌شناسی اجتماعی»، «ستمگری»، «مشورت»، «قوانین اجتماعی» و «دوستی». شماره‌گذاری نهج البلاغه فیض الاسلام کار تصمیم در مورد «بندهای تحلیل» را ساده نموده و هر شماره، یک بند تحلیل به حساب آمده است که پس از مطالعه کامل متن مورد نظر، عناوین فرعی حاصل آمده و در جداول مرتب شده‌اند.

حاصل کار که نیل به دیدگاه اجتماعی حکمت‌های نهج البلاغه است به قرار زیر می‌باشد: «روابط و مناسبات بین افراد و تصحیح و مراقبت بر حُسن این ارتباط.» حکمت‌ها بر همزیستی و عدم تزاخم تأکید می‌ورزند و در ضمن مقوله‌های مختلف، این امر مورد توجه قرار می‌گیرد. ابعاد

تحلیل محتوا
دکتر سعید وصالی

دیدگاه اجتماعی
حکمت‌های ...

شماره ۱۵ و ۱۶
۱۱۹

مختلف این برقراری ارتباط و رعایت حال دیگران در ذیل عناوین فرعی به سهولت قابل مشاهده است.

نهاد فرهنگ که بخش مهمی از آن اجتماعی شدن و رعایت اخلاق جمعی است چونان نخ تسبیح نهادهای اقتصاد، سیاست و جامعه را با هم نگه می‌دارد. اخلاق اجتماعی در قالب هنجارها، ارزش‌ها، قوانین و غیره ظاهر می‌شود که حکمت‌های نهج‌البلاغه به خوبی آنها را برجسته ساخته است.

کلید واژه‌ها: اقتصاد، سیاست، مدیریت، تربیت، آسیب‌شناسی اجتماعی، شمگری، مشورت، قوانین اجتماعی، دوستی و فرهنگ.

متن حاضر تلخیصی است از یک پژوهش که ابعاد اجتماعی کلمات قصار نهج‌البلاغه را مورد بررسی قرار داده است. در اینجا تنها به توضیح مختصر و ذکر نتیجه نهایی هر فصل اکتفا شده که عموماً به صورت جدول بوده و عناوین فصل در آن آورده شده است. غرض از انتشار این مختصر، اشاره به این نکته مهم است که کتاب نهج‌البلاغه حاوی پیامهایی است که می‌توانند در جامعه امروز بسیار مورد استفاده واقع شده و برای محققین راهگشا باشند.

در این گفتار فرازهای نهج‌البلاغه (واحد‌های ثبت) بطور کلی حذف شده‌اند تا

این گزارش بصورت کوتاه و به اختصار قابل ارائه باشد. امیدواریم بتوانیم با انتشار اصل این پژوهش، جزئیات آن را در اختیار علاقمندان قرار داده تا با نگاه نقادانه خود در تکمیل این بحث بکوشند.

اگر به تاریخ انسان در دوره‌های بسیار قدیم مراجعه کنیم شاید یکی از مهمترین ویژگیهای آن را زیست جمعی بیایم. به عبارت دیگر، مطالعه دوره‌های متعدد تاریخی کهن، ما را به سمت مطالعه در «اجتماعات» بشری سوق می‌دهد. آدمی با توجه به مجموعه خصیصه‌های زیستی، روانی به گونه‌ای خلق شده است که صلاح خود را در زندگانی با دیگران می‌داند و کمتر به زیست فردی و جدای از اجتماع تن می‌دهد.

به هنگام مطالعه ادیان و آوردگان آنها یعنی رسولان ادیان مختلف، ویژگی اجتماعی بودن آنها وضوح کامل می‌یابد. به عبارت دیگر هیچ دینی صرفاً برای اصلاح فرد تنها نیامده بلکه همواره مجموعه‌ای از انسانها بوده‌اند که با دعوت یک فرستاده مواجه شده‌اند. منظور ما از این سخن بطور قطع این نخواهد بود که دین مشخصاً برای اصلاح جمع آمده و ساختن یک فرد مورد نظر نبوده است، بلکه مقصود این است که تمام ادیان به خصوصیات اجتماعی زمان خود بدل توجه نموده و سعی در اصلاح روابط بین فردی و در سطح جامعه کل

نموده‌اند. قابل ذکر است که یکی از ابعاد اساسی دین توجه وافر به فردیت فرد و تصحیح رابطه بین بنده و رب العالمین است. اگر بخواهیم درباره جنبه فردی دین و یا اینکه آیا اسلام به فرد اهمیت بیشتر داده یا به جمع و اینکه کدامیک اصالت دارند بحث کنیم سخن به درازا خواهد انجامید اما اجمال مطلب این است که مکتب اسلام هیچگاه فرد را به حال خود رها نکرده تا صرفاً به اصلاح جامعه پردازد. در اسلام ضمن تأکید بر فردیت و تکالیفی که بر عهده فرد نهاده شده به جمعیت و جامعه اهمیت فراوان داده شده است. آنچه در این گفتار مورد نظر است جنبه اجتماعی دین می‌باشد و نه جنبه فردی آن.

کتاب نهج البلاغه یکی از متون معتبر شیعی است و حاوی سخنان حضرت علی علیه السلام که بوسیله سید شریف رضی در قرن چهارم هجری تدوین شده است. گفتار حضرت علی علیه السلام در بخش کلمات قصار که بخش ششم و آخرین بخش کتاب می‌باشد شامل مضامینی است که تعداد قابل توجهی از آنها به حیات اجتماعی انسان مربوط است. بنابراین، استخراج این مضامین و دسته‌بندی آنها در خور اهمیت فراوان بوده و مواجهه اولیه با این مجموعه به چنین نگرشی منجر خواهد شد. زیرا حضرت علی علیه السلام در زمان حیات خود با دخالت‌های به موقع در مسایل و مشکلات اجتماعی، به

ارائه طریق پرداخته و سعی در هدایت جامعه در یک مسیر منطقی نموده است. با دقت نظر در این دیدگاه و جمع‌بندی آنها، توانایی نیل به یک مجموعه متناسب با روند حرکتی جوامع در زمان حاضر فراهم خواهد آمد. لذا بررسی جوانب اجتماعی این کتاب لازم و راهگشای زندگی اجتماعی امروز خواهد بود.

انجام این کار براساس یک شیوه تحقیق خاص که به «تحلیل محتوی» شهرت دارد انجام پذیرفته است و با توجه به گستردگی دامنه مطالعات اجتماعی، بحث این مجموعه بر محور عناوین «اقتصاد»، «سیاست»، «مدیریت»، «تربیت»، «آسیب‌شناسی اجتماعی»، «ستمگری»، «مشورت»، «قوانین اجتماعی» و «دوستی» می‌باشد که مقوله‌های (categories) این تحلیل محتوا را تشکیل داده و هر یک به نوبه خود واجد عناوین فرعی یا متغیرها است.

از جنبه بررسی ادبیات تحقیق (Review of Literature) باید گفت مطالعات چندی در این زمینه انجام گرفته اما در مقایسه با این تحلیل خاص، آنها تنها به چند فراز از نهج البلاغه اشاره کرده و بقیه را فروگذاشته‌اند. در این زمینه می‌توان از کتاب «جستجویی در نهج البلاغه» (دراسات فی نهج البلاغه) اثر شیخ محمدمهدی شمس‌الدین و کتاب «الراعی و الرعیه» اثر توفیق الفکیکی و همچنین کتاب «بیت‌المال

در نهج البلاغه» تألیف حسین نوری نام برد. در تحلیل محتوای کلمات قصار نهج البلاغه اجمالاً می‌خواهیم پیام این بخش از کتاب را در ارتباط با مفاهیم اجتماعی دریابیم. می‌خواهیم بدانیم نهج البلاغه برای یک جامعه چه خصایصی را مورد توجه قرار می‌دهد تا مردم بتوانند به زندگی سالم دست یابند و از بروز ناهنجاریها و نابسامانی‌های اجتماعی در امان باشند. با مسایل و مشکلات اقتصادی چگونه باید مواجه شد؟ با مسایل سیاسی چطور؟ ایفای نقش تربیتی چه صورتی دارد؟ کتاب درباره محرومیت اجتماعی چه می‌گوید؟ به مدیران جامعه‌ها چه توصیه‌ای می‌کند و... که در حد توان به مطالعه کلمات قصار نهج البلاغه در این زمینه‌ها پرداخته شده است.

مقوله‌هایی که پس از یک بررسی اجمالی در قسمت حکمت‌های (کلمات قصار) نهج البلاغه به آنها دست یافته‌ایم به عنوان اهداف ویژه یا فرضیات این پژوهش متذکر می‌شویم:

- در مسایل اقتصادی عناوین نگرش صحیح درباره دارایی، محرومیت اجتماعی، صدقات، عدالت اقتصادی، اهتمام به امر دارایی، میانه‌روی در مال، آفات دارایی، پرداخت حقوق شرعی، قناعت، شکر، حاجت از ناهلان نخواستن، ویژگیهای ثروت و ناپایداری مال مورد نظر

است.

- در مسایل تربیتی، سخن سنجیده گفتن، مناسبات اجتماعی، ارجحیت خود به دیگری در تربیت و وفای به عهد را مورد توجه قرار داده‌ایم.

- در بحث مدیریت، روش صحیح مدیریت، ارتباط با خدا، استفاده از تجربیات، اوصاف مدیر، پای‌بندی به گفته‌های خود، اجتناب از زمینه‌های برتری، دوری از افراط و تفریط و هشدار به مدیر مورد توجه قرار گرفته است.

- در مسایل سیاسی موضوعات رسالت راستین زمامدار، جنگ سرد، روش مبارزه با دشمن، نگرش صحیح به امر سیاست، سازش‌ناپذیری دستگاه حکومت و اطرافیان حاکم مورد نظر است.

- آسیب‌شناسی اجتماعی دارای عناوین ستیزه جویی، مواضع آسیب جامعه، زمینه‌های گرفتار مکر خدا شدن، نتایج کفر، نتیجه فراموش نمودن مرگ، نشانه گروه‌های آسیب‌زا، راه پیشگیری از بدی، سخن نادرست عالم، آشفتگی کار قضاوت و تعدی به حقوق دیگران می‌باشد.

- در زمینه قوانین اجتماعی، واجبات دینی، علل شکست مسلمین، وفای به عهد، ازدواج، بی‌فایده بودن انتسابات خویشاوندی، جهاد، دوام شکل کلی جوامع، تنگناها و گشایشها و زندگی مسالمت‌آمیز مورد بحث قرار گرفته است.

- در مبحث ستمگری، عناوین ظلم ستیزی، عاقبت ستمگری، علامت ظالم، مفهوم عدالت و پرهیز از ستمگری مورد توجه قرار گرفته است.

- شور و مشورت، عناوین توصیه به مشورت با دیگران و پرهیز از خودرایی را شامل شده است.

- بحث دوستی و رفاقت، موضوع منع های دوستی، وصف دوستی، دوست یابی، دوستی و دشمنی، شناخت دوست و دشمن، وظایف دوستی و اهمیت دوستی را مورد بحث قرار داده است.

در واریسی محتوای کلمات قصار از نظر روش شناسی ملاحظاتی صورت گرفته اند که باختصار متذکر می شویم. ابتدا این بخش از نهج البلاغه در ترجمه فیض الاسلام یک بار بطور کامل مطالعه شده است. سپس تلاشی صورت گرفته تا جوانب گوناگون شیوه تحلیل محتوی مراعات شوند و تعیین مقوله ها، متغیرها و شروطی همچون «عینیت»، «انتظام» و «عمومیت» و... مدنظر قرار گیرند.

«مقوله ها» فضاهایی هستند که واحدهای محتوا در آنها طبقه بندی می شوند^(۱) به عنوان مثال بحث «مدیریت» در کلمات قصار نهج البلاغه یکی از مقوله ها است و متغیرهای متعددی از قبیل «روش صحیح مدیریت»، «دوری از افراط و تفریط»، «استفاده از تجربیات» و... را شامل می شود.

مهمترین اصلی که باید درباره مقوله ها رعایت نمود این است که آنها بتوانند به قدر کافی «مسأله پژوهشی» پژوهشگر را منعکس کنند. به عبارت دیگر، متغیرها یا همان موضوع های فرعی که در ذیل هر مقوله آورده می شوند از جنبه نظری به روشنی تعریف شوند. باید اذعان نمود که اعمال این مرحله درباره متون کهن بحث انگیز است چرا که اصولاً زمان گفتارها با زمان حاضر بسیار فاصله داشته و تفاوت های زیادی دارند و بنابراین، تفاهم بین الاذهانی مناقشه آمیز خواهد شد. علیرغم وجود این دشواری باید گفت که هم در مورد مقوله و هم در مورد متغیرها مباحثه های بسیاری در میان صاحب نظران در گرفته و با توجه به برآیند نظرات و نیز مطالعه و تدقیق در فرازهای نهج البلاغه مآلاً مقوله ها و متغیرها تعیین شده اند.

شیوه کار در تحلیل محتوا به نحوی است که اگر متن واحد توسط بیش از یک نفر تحلیل شود باید نتایج بالنسبه مشابه حاصل آید. این عمل باعث «عینیت» تحلیل خواهد شد. در تحلیل محتوای کلمات قصار سعی شده تا این قاعده مورد توجه قرار گیرد. به عبارت دیگر، اگر قواعد، احکام و روشهایی که در جامعه شناسی یا به تعبیر عام تر در علوم اجتماعی مقبولیت دارند راهنمای تحلیل گر قرار گیرند، این شرط حاصل آمده است. از اینجا می توان به شرط

«انتظام» رسید. تحقق انتظام زمانی است که دایره شمول و طرد محتوا یا مقوله‌ها بر طبق قواعدی مشخص شود که دائماً به نحوی ثابت استفاده شوند. قواعد بکار رفته در تحلیل ما همواره از اصول و قواعدی برگرفته شده‌اند که مورد تأیید عالمان اجتماعی بوده‌اند. زمانی که یک واحد ثبت به نظر شخصی محقق می‌توانسته در یک مقوله جای داده شود اما مقبولات نظری و کاربردی علم آن را حمایت نمی‌کرده‌اند از گزینش آن صرف نظر شده است.

شرط «عمومیت» زمانی معنی دارد که یافته‌ها با هم ارتباط نظری داشته باشند. بدیهی است که این شرط زمانی که یک کتاب معین که مجموعه گفتارها و آراء یک شخصیت است تحلیل می‌شود از پیش حاصل است. کلمات قصار نهج البلاغه مجموعه سخنان کوتاه حضرت علی علیه السلام است که از منبع نظری واحدی سرچشمه گرفته، باورها و جهان‌بینی مشخصی را منعکس می‌کنند.

عملیات رمزگذاری (Encoding) در شیوه تحلیل محتوای عبارت از فرآیندی است که به موجب آن اطلاعات خام بطور منظم تغییر شکل یافته و به واحدهایی برای توصیف دقیق متن تبدیل می‌شوند.^(۲) بدیهی است که در این کار باید مساله پژوهش تعریف شود، سپس واحدهای محتوا طبقه‌بندی شوند و سرانجام روش

شمارش مشخص شود. گفتنی است که در تحلیل متن مورد بحث، از ترجمه نهج البلاغه فیض الاسلام سود جسته‌ایم. مترجم مذکور مجموعه نهج البلاغه و از جمله کلمات قصار را بصورت واحدهای مجزا شماره گذاری کرده است بطوری که هر واحد گویای یک پیام یا دربردارنده یک مضمون گفتاری است. به نظر می‌رسد که این شماره گذاری خودکار رمزگذاری را انجام داده است. ما نیز براساس همان شماره گذاری اقدام به قراردادن «واحدهای ثبت» در مقوله‌ها نموده‌ایم. گفتنی است که واحدهای ثبت بخش خاصی از محتوا می‌باشند که با قرار گرفتن در مقوله معین مشخص می‌شوند. بطور عام، واحدهای ثبت ممکن است کلمه، موضوع، جمله یا پاراگراف باشند. در رمزگذاری فیض الاسلام این واحدها بصورت موضوع یا جمله‌اند.

شـرط انحصار متقابل (mutual exclusiveness) بدان معنا است که هر یک از اطلاعاتی که در متن مورد نظر وجود دارد نباید در بیش از یک مقوله و بیش از یک متغیر قرار بگیرد. در این باره حساسیت لازم در متن صورت گرفته و هر واحد فقط یک بار و تحت مقوله‌ای معین آورده شده است. در تحلیل محتوا گاهی ممکن است از مقوله‌های «استاندارد» استفاده شود اما در این باره توافق اساسی وجود ندارد، چرا که اصولاً در

بررسی‌های اجتماعی درباره انتخاب مقوله‌ها به توافق نرسیده‌اند و شاید این به علت فقدان نظریه عمومی در زمینه ارتباطات است. در تحلیل محتوای کلمات قصار نهج البلاغه شاید بتوان به «بکر» بودن آن استناد کرد و اینکه تحلیل‌گر حاضر به پذیرش مقوله‌های دیگران در تحلیل خود نمی‌باشد. «گرایش‌های» تحلیل‌گر در انتخاب مقوله اصولاً از پذیرش مقوله‌های عمومی ممانعت می‌کنند. در تحلیل محتوای کلمات قصار مجموعه قلمرو پژوهش، مطالعه و مقوله‌های اصلی و متغیرها تعیین شده‌اند. البته در این کار به مباحث پیشین که در بخش ادبیات تحقیق آمده عنایت داشته‌ایم و در تعیین مقوله‌ها و متغیرها آنها را مورد استفاده قرار داده‌ایم.

جامعه آماری ما در این تحلیل کلیه سخنان کوتاه حضرت علی علیه السلام در نهج البلاغه می‌باشد. گفتنی است که کتاب نهج البلاغه دارای سه بخش «خطبه‌ها»، «نامه‌ها» و «کلمات قصار» است و ما بنا به دلایلی مثل (دقت) و (زمان)، خود را به بخش سوم محدود نموده‌ایم. اما در این بخش کلیه سخنان حضرت علی علیه السلام واری شده‌اند. بنابراین در داخل این مجموعه از سخنان که جامعه آماری ما را تشکیل می‌دهد بحث نمونه‌گیری متنی است چراکه از لابلای همین مجموعه است که دیدگاه‌های اجتماعی استخراج شده و در

مقوله‌ها قرار می‌گیرند. در مجموع، مسأله پژوهشی ما عبارت از «تحلیل محتوای کلمات قصار نهج البلاغه از بعد اجتماعی» است.

در بحث روش تحقیق در تحلیل محتوا دو نکته باقی مانده عبارتند از: «پایایی» و «اعتبار». بطور خلاصه، عینیت پژوهش مشروط به پایایی روشهاست، یعنی رسیدن به نتایجی مشابه با بکارگیری معیارهای تکراری در نمونه مفروضی از اطلاعات. در این کار مهارت، بصیرت، صراحت مقوله‌ها و مسأله رمزگذاری مطرح می‌شوند. کلمات قصار نهج البلاغه توسط یک تن تحلیل شده و عملیات مقوله‌بندی و تعیین واحدهای ثبت توسط وی صورت گرفته‌اند. لذا در تمامی موارد سعی بر رعایت عینیت بوده است. می‌توان با درجه بالایی از اطمینان اظهار داشت که در صورت تکرار این تحلیل توسط محقق دیگر، نتایج کم و بیش یکسان بدست آیند. پایایی طبقه‌بندی خود عملکردی است از تعریف مقوله‌ها، انواع و تعداد تمایزاتی که ایجاد می‌شوند. پایایی به قدرت تحلیل‌گر در ترتیب مقوله‌ها بستگی دارد.

اعتبار تحلیل محتوا به اعتبار مقوله‌هایش بستگی دارد. به عبارت دیگر باید ابزار مورد نظر آن چیزی را اندازه‌گیری کند که قصد اندازه‌گیری‌اش را داریم. در تحلیل محتوای کلمات قصار نهج البلاغه با مراجعه به کتب و مقالات متعدد سعی شده تا مقوله‌ها حتی الامکان

بدرستی گزینش شوند. اصولاً منابع مکتوب درباره نهج البلاغه غالباً حول مقولات انتخاب شده ما به بحث پرداخته‌اند. به عبارت دیگر مقوله‌ها به نحوی برگزیده شده‌اند که به مباحث درگیر در کتاب نهج البلاغه و کلمات قصار آن نزدیک باشند و این نحوه از گزینش، اطمینان ما را در مورد صحت مقوله‌ها بالا می‌برد.

می‌شود طی فصول جداگانه اقدام به طرح مباحثی شده و در ذیل هر فصل، فرازهای مورد نظر از کتاب نهج البلاغه استخراج گردیده است. همچنین در پایان هر فصل جدولی بدست داده شده که نمایانگر عناوین مورد بحث در آن فصل، تعداد تعابیر استخراج شده از نهج البلاغه در ذیل هر عنوان و نیز درصد هر یک می‌باشد.

تجزیه و تحلیل داده‌ها

در بخشی که متن اصلی پژوهش را شامل

جداول جداگانه نموده ایم:

توزیع انواع مسایل مدیریتی

درصد	تعداد	موارد
۳۳%	۴	روش صحیح مدیریت
۱۷%	۲	ارتباط مدیر با خدا
۸%	۱	استفاده از تجربیات
۸%	۱	وصف مدیر
۸%	۱	پای بند بودن به گفته‌های خود
۸%	۱	اجتناب از زمینه‌های برتری
۸%	۱	دوری از افراط و تفریط
۸%	۱	هشدار به مدیر
۱۰۰% تقریباً	۱۲	جمع

جدول شماره ۱

نهج البلاغه
۱۰

شماره ۱۵ و ۱۶
۱۲۶

۱- مدیریت

پای‌بندی به گفته‌های خود و... زمینه‌های لازم را برای موفقیت مدیر مطرح می‌سازد.

چنانکه ملاحظه می‌شود کتاب نهج البلاغه روش‌های خاصی را در زمینه مدیریت صحیح مطرح نموده و نیز رابطه مدیر را با خداوند گوشزد می‌کند. همین‌طور استفاده از تجربیات و

۲- قوانین اجتماعی

در جدول شماره دو، تعداد و درصد هر یک از موضوعات مربوط به قوانین

توزیع انواع قوانین اجتماعی

درصد	تعداد	موارد
۶۰٪	۱۸	واجبات دینی
۷٪	۲	علل شکست مسلمین
۳٪	۱	جهاد
۷٪	۲	وفای به عهد
۷٪	۲	ازدواج
		بی فایده بودن انتسابات خویشاوندی
۷٪	۲	درکسب امتیازات اجتماعی
۲٪	۱	تداوم شکلی کلی جوامع
۲٪	۱	تنگناها و گشایشها
۳٪	۱	زندگی مسالمت آمیز
۱۰۰٪	۳۰	جمع

دیدگاه اجتماعی
حکمت‌های ...شماره ۱۵ و ۱۶
۱۲۷

جدول شماره ۲

آداب و رسوم در جامعه اشاره کنیم. صرف نظر از واجبات دینی که سرپیچی از آنها عقوبات معینی بدنبال خواهد داشت باقی عبارات به سنتهای حاکم بر جوامع و نیز آداب و رسوم اجتماعی مربوط میشود. فی‌المثل کتاب بر مفهوم «وفای به عهد» تأکید می‌کند و این امر را در تنظیم روابط اجتماعی افراد و اصلاح زندگی جمعی سفارش می‌نماید. همچنین مواردی نظیر «تداوم شکل جوامع»، «تنگناها و گشایشها»، «زندگی مسالمت آمیز» و «بی فایده بودن انتسابات خویشاوندی» همگی مؤید توجه کتاب به وجود سلسله‌ای از قوانین اجتماعی

با مراجعه به جدول شماره ۲ درمی‌یابیم که «واجبات دینی» بیشترین تعداد را به خود اختصاص داده‌اند. فراوانی واجبات دینی در میان «قوانین اجتماعی» که از میان حکمت‌های نهج‌البلاغه انتزاع شده است نشان دهنده این نکته است که میزان بسیار قابل توجهی از اوامر و نواهی دین بطور مستقیم با جامعه انسانی در ارتباط می‌باشد و یا دست‌کم در میان حکمت‌های نهج‌البلاغه این دسته از قوانین به میزان معتناهی به چشم می‌خورد.

در باب قوانین اجتماعی از نگاه نهج‌البلاغه باید به وجود سنن، عادات و

است. وظیفه عالم اجتماعی درک این قوانین و سپس تبیین آنها است.

۳- سیاست

با سفارشات خود در مقاطع مختلف راهنمایی لازم را به عمل آورده و راه رسیدن به هدف را مشخص می‌سازد. سازشهای غیراصولی طرد میشوند تا سودجویان در امر حکومت شرکت نجویند، راه مبارزه سیاسی باریک می‌شود تا از هر وسیله برای رسیدن به هدف بهره گرفته نشود و نیز شکلی از مبارزه توصیه می‌شود که در عین سادگی پرفراز و نشیب است.

از دیدگاه نهج البلاغه نهاد سیاست ابزاری در خدمت مکتب است. سیاستمداران باید بدانند که هدف چیست و راه رسیدن به آن کدام است. آنها نمی‌توانند از هر راهی به هدف خود نایل گردند. کتاب

توزیع انواع مسایل سیاسی

درصد	تعداد	موارد
۲۹%	۲	رسالت راستین زمامدار
۱۴%	۱	نگرش صحیح به امر سیاست
۱۴%	۱	سازش ناپذیری دستگاه حکومت
۱۴%	۱	اطرافیان زمامدار
۱۴%	۱	روش مبارزه با دشمن
۱۴%	۱	مبارزه فرهنگی، تبلیغی
۱۰۰% تقریباً	۷	جمع

جدول شماره ۳

توجه قابل ملاحظه‌ای شده است. اصولاً در این کتاب نسبت به آسیب اعم از فردی و جمعی سخنان زیادی رفته است. از طرف دیگر، برخی زمینه‌ها که طبق معمول آسیب بشمار می‌رود، از دیدگاه نهج البلاغه نه تنها آسیب نیست بلکه هشدار است به افراد که مراقب اعمال خود باشند.

این کتاب درباره انواع آسیب‌های اجتماعی قدری گسترده‌تر از گرایش آکادمیک آن بحث کرده است. مواردی از

بر روی هم، این مسایل و نظایر این‌ها نشان‌دهنده دیدگاه سیاسی نهج البلاغه در لابلای کلمات قصار است که توجه عمیق سیاست‌مداران را طلب می‌کند تا نظام سیاسی هرچه بیشتر، به نسبت خود با موازین مکتب که به موضوع فرهنگ مربوط است نایل شود.

۴- آسیب‌شناسی

در نهج البلاغه به «آسیب‌های اجتماعی»

برخوردها و رفتارهای اجتماعی وجود دارند که از دیدگاه آسیب‌شناسی اجتماعی جنبه آسیبی ندارند ولی در این کتاب به گونه‌ای مورد توجه قرار گرفته‌اند که جنبه

آسیبی بودن آنها به ذهن متبادر می‌شود. با مراجعه به جدول شماره ۴ تعداد و درصد هر یک از موارد مربوط به آسیب‌شناسی اجتماعی را می‌توان دید.

توزیع انواع مسایل آسیب‌شناسی اجتماعی

مورد	تعداد	درصد
ستیزه جویی	۶	۳۲٪
مواضع آسیب جامعه	۶	۳۲٪
نشانه گروه‌های آسیب زا	۲	۱۱٪
نتایج کفر	۱	۵٪
نتیجه فراموش نمودن مرگ	۱	۵٪
تعدی به حقوق دیگران	۱	۵٪
آشفته‌گی کار قضاوت	۱	۵٪
سخن نادرست عالم	۱	۵٪
جمع	۱۹	۱۰۰٪

جدول شماره ۴

برطبق جدول، بیشترین تعداد موارد آسیب‌شناسی اجتماعی در میان کمات قصار نهج البلاغه به «ستیزه جویی» و «مواضع آسیب جامعه» اختصاص یافته است.

همچنین بدنبال آن اظهار می‌دارد که در این امور تلاش بیش از اندازه ننماید و خود را گرفتار نسازد، یعنی همواره حدی از اعتدال را مراعات نماید.

۵- اقتصاد

دیدگاه اقتصادی نهج البلاغه حاکی از اهمیت مسایل اقتصادی در جوامع انسانی است.

نهج البلاغه فقر را بر انسانها نمی‌پسندد و از آن برحذر می‌دارد، زیرا برای آن عواقب ناگواری را پیش‌بینی می‌کند و لذا به نکوهش آن می‌پردازد. از سوی دیگر ثروت زیاد را هم وبال گردن انسان می‌داند زیرا در این صورت مشکلات دیگری به سراغ او خواهند آمد.

در نهج البلاغه از انسان خواسته می‌شود که برای کسب روزی حرکت کند و در پی بدست آوردن روزی حلال باشد، اما

به علت زیاد بودن تعداد عبارات

اقتصادی، آنها را تحت چند عنوان آورده‌ایم.

بر این اساس دو عنوان را بطور جداگانه مورد بحث قرار داده‌ایم:

الف) نگرش صحیح درباره دارایی
ب) محرومیت اجتماعی. عناوین دیگری هم وجود دارند که همگی بطور جداگانه تحت عنوان کلی «اقتصاد» آورده شده‌اند.

هـ الف) نگرش صحیح درباره دارایی
رویکرد کلمات قصار نهج البلاغه به واقعیت ثروت و دارایی این است که انسان حد معینی از ثروت را برای خود حفظ کند چرا که در زندگی به آسایش بیشتری خواهد رسید.

پس از بررسی نهج البلاغه درباره اقتصاد و عنوان فرعی آن «نگرش صحیح درباره دارایی»، جدول شماره ۵ بدست آمده است.

توزیع موارد نگرش صحیح درباره دارایی

درصد	تعداد	موارد
۴۰%	۶	تضمین نصیب انسانها از دنیا
۳۳%	۵	حد تلاش در راه رسیدن به مال
۲۰%	۳	آسودگی و تنظیم زندگی مالی
۷%	۱	وظیفه انسان در قبال دارایی
۱۰۰%	۱۵	جمع

نهج البلاغه
ج ۱۰

شماره ۱۵ و ۱۶
۱۳۰

جدول شماره ۵

اکتفا کنند و نیز از رسیدن بهره و نصیب خود از دنیا تردید نمایند که در این مورد در نهج البلاغه با اطمینان بحث شده است.

هـ ب) محرومیت اجتماعی

در نهج البلاغه فقر مورد نکوهش واقع شده، چاره‌جویی و توصیه‌هایی در این باره به عمل آمده و منشاء آن مورد توجه قرار گرفته است.

بامطالعه و دقت در کلمات قصار

همانطور که ملاحظه می‌شود در کنار صحه نهادن بر تلاش دنیایی در راه کسب مال حدی نیز برای آن در نظر گرفته می‌شود و رعایت اعتدال در آن بوضوح دیده می‌شود.

رعایت اعتدال در تمامی زمینه‌هایی که به موضوع اقتصاد پرداخته‌اند به چشم می‌خورد.

در بحث «نگرش صحیح» از انسانها خواسته می‌شود که برای رسیدن به آسایش در زندگی، به حد معینی از امکانات مالی

نهج البلاغه پی می‌بریم که این کتاب به دفعات مکرر به خواننده هشدار می‌دهد که از فقر بگریزد و در دام آن گرفتار نشود. کتاب به گونه‌ای از فقر سخن گفته است که می‌توان عنوان محرومیت اجتماعی بر آن نهاد، زیرا عواقب اجتماعی فقر بسیار در خور توجه است و افرادی که به این معضل دچار شوند حتی از دستیابی به حقوق حقه

خود محروم خواهند شد، زیرا توانایی بازپس‌گیری آن را نخواهند داشت. شاید یکی از دلایلی که نهج البلاغه به موضوع فقر پرداخته و از آن برحذر داشته، نابسامانی‌های اجتماعی ناظر بر آن است. به عبارت دیگر، محرومیت‌های اجتماعی یقیناً به کجروی‌ها و اختلالات در زندگی جمعی منجر خواهند شد.

توزیع موارد مربوط به فقر (محرومیت اجتماعی)

موارد	تعداد	درصد
نکوهش فقر	۵	۵۰٪
چاره جویی و توصیه	۳	۳۰٪
نکوهش، تحذیر، پیامد	۱	۱۰٪
مشاء فقر	۱	۱۰٪
جمع	۱۰	۱۰۰٪

دیدگاه اجتماعی
حکمت‌های ...

شماره ۱۵ و ۱۶
۱۳۱

جدول شماره ۶

در ادامه مبحث اقتصاد به طرح عناوینی می‌پردازیم که می‌توان همگی را تحت مبحث کلی «رعایت اعتدال» طبقه‌بندی نمود. در نهج البلاغه به موازات توجه به مسائل اقتصادی، در جهت خارج نشدن انسان از حد اعتدال نیز توصیه‌هایی شده است. بطور مسلم، کتاب برای فعالیت اقتصادی اختیارات نامحدود به انسان نداده و در مراحل مختلف از وی می‌خواهد که متوقف شود. جدول شماره ۷، انواع موارد مطرحه در مبحث اقتصاد را در کلمات قصار نهج البلاغه نشان می‌دهد. از اهم مواردی که در جدول نشان داده شده مفهوم «صدقه» است. بدون اینکه بخواهیم وارد بحث ارزشی در امر صدقه بشویم، نظیر اینکه پاداش صدقه را خدا می‌دهد و یا صدقه روزی را افزایش می‌دهد و... تنها به این نکته اشاره می‌کنیم که اگر صدقه یک جنبه همگانی پیدا کند و این کمکها (صدقات) از طریق مجاری ویژه به مصرف برسد یقیناً می‌توان شاهد کاهش فاصله طبقاتی بود. به نظر می‌رسد که دیدگاه اجتماعی «صدقه» ناظر بر چنین رویکردی باشد.

در ادامه مبحث اقتصاد به طرح عناوینی می‌پردازیم که می‌توان همگی را تحت مبحث کلی «رعایت اعتدال» طبقه‌بندی نمود. در نهج البلاغه به موازات توجه به مسائل اقتصادی، در جهت خارج نشدن انسان از حد اعتدال نیز توصیه‌هایی شده است. بطور مسلم، کتاب برای فعالیت اقتصادی اختیارات نامحدود به انسان نداده و در مراحل مختلف از وی می‌خواهد که متوقف شود. جدول شماره ۷، انواع موارد مطرحه در مبحث اقتصاد را در کلمات قصار نهج البلاغه

توزیع انواع موارد اقتصادی

درصد	تعداد	موارد
۱۵٪	۸	صدقات
۹/۵٪	۵	اهتمام به امر داری
۹/۵٪	۵	میان روی در امر اقتصادی
۹/۵٪	۵	آفات داری
۷/۵٪	۴	عدالت اقتصادی
۵/۵٪	۳	پرداخت حقوق شرعی
۵/۵٪	۳	قناعت
۵/۵٪	۳	ویژگیهای ثروت
۳/۵٪	۲	شکر
۳/۵٪	۲	حاجت از نااهلان نخواستن
۳/۵٪	۲	ناپایداری مال
۲۱٪	۱۱	سایر موارد
۱۰۰٪ تقریباً	۵۳	جمع

جدول شماره ۷

نهج البلاغه
۱۳۲

شماره ۱۵ و ۱۶
۱۳۲

اقتصادی که معیشت آدمی را تأمین می‌کند، میان روی و اعتدال توصیه می‌شود. ملاحظه سایر عناوین تأکیدی خواهد بود بر وجود چنین نگرشی در کلمات قصار نهج البلاغه.

عمر تربیت

به نظر می‌رسد که در روابط اجتماعی هر قدر به اصلاح کنشها و عملکردهای خود پردازیم به موفقیت بیشتری در تربیت اجتماعی نایل خواهیم شد.

در تربیت اجتماعی غالباً اصلاح کنش اجتماعی و روابط بین فردی و سرانجام

اگر در امر صدقه قدری بیشتر تأمل کنیم آن را در جهت اعتدال اقتصادی می‌بایم. به بیان روشن تر صدقه از کثر مال جلوگیری می‌کند و مردم محروم در اموال متمولین شریک می‌گردند.

در جدول فوق عناوینی وجود دارند که به ظاهر متضاد می‌نمایند، عناوینی نظیر «اهتمام به امر داری» و «میان روی در امور اقتصادی» و... که در واقع این مباحث به موضوع مورد نظر ما یعنی «اعتدال اقتصادی» ناظر هستند.

به این معنی که ضمن توجه به امور

روابط جمعی مورد نظر است.

مورد نظر کتاب، باید به افعال و نقش‌های فردی رجوع نمود.

از این حیث تربیت و اخلاق فردی خارج از چارچوب این بحث قرار می‌گیرد. هدف از طرح این بحث، یافتن ویژگیها و صفاتی است که در نهج البلاغه برای نیل به تربیت اجتماعی مورد توجه واقع شده است. برای دستیابی به نوع تربیت اجتماعی

به عبارت دیگر در صورت به کار بستن توصیه‌های کتاب بوسیله افراد، تربیت اجتماعی مورد نظر حاصل خواهد شد. جدول شماره ۸ عناوین مربوط به مبحث تربیت را نشان می‌دهد.

توزیع انواع موارد تربیتی

درصد	تعداد	موارد
۴۸٪	۱۳	سخن سنجیده گفتن
۳۰٪	۸	مناسبات اجتماعی
۱۵٪	۴	ارجحیت خود به دیگری در تربیت
۷٪	۲	وفای به عهد
۱۰۰٪	۲۷	جمع

دیدگاه اجتماعی
حکمت‌های ...

جدول شماره ۸

شماره ۱۵ و ۱۶
۱۳۳

گذشتگان می‌پردازند.

۷- شور و مشورت

این موضوع بطور ضمنی اعتراف به دخالت دادن عقول و تجربیات سایرین در افعال فردی است و چنین است که حیات انسانی همواره راه کمال می‌پوید و در بجه‌های تازه‌ای را بر روی خود می‌گشاید.

بدون تردید مشاوره با دیگران و دخالت دادن عقول و تجربیات آنان در تصمیم‌گیری‌ها موجب کمال افعال و کنشهای آدمیان است. هیچ کس به تنهایی قادر به حل تمامی مشکلات خود نیست. انسانها همواره از تجربیات یکدیگر بهره می‌جویند و به تکمیل دستاوردهای

جدول شماره ۹ توزیع عناوین مشورتی کلمات قصار نهج البلاغه را نشان می‌دهد:

توزیع عناوین مشورتی

درصد	تعداد	موارد
۶۳٪	۵	توصیه به مشورت با دیگران
۳۷٪	۳	پرهیز از خودرایی
۱۰۰٪	۸	جمع

جدول شماره ۹

۸- دوستی و رفاقت

در میان کلمات قصار نهج البلاغه تعابیر متعددی به مبحث دوستی پرداخته‌اند که نشان دهنده اهمیت آن نزد گوینده این سخنان می‌باشد.

در این قسمت می‌خواهیم بدانیم که:

از دیدگاه نهج البلاغه دوستان چه کسانی هستند و دشمنان کیانند؟

چه عواملی در دوستی دخیل‌اند؟

چه مواعی در این راه وجود دارند؟
اصولاً از موضع کتاب چه اوصافی برای دوستان می‌توان برشمرد؟

این مباحث و نظایر اینها هدف ما را در این مبحث تشکیل می‌دهند و می‌خواهیم در لابلای تعابیر کتاب به آنها دست یابیم.

جدول شماره ۱۰ تعداد و در صد هر یک از عناوین مربوط به امر دوستی را نشان می‌دهد.

توزیع انواع عناوین دوستی

درصد	تعداد	موارد
۳۴%	۷	منع‌های دوستی
۲۴%	۵	وصف دوستی
۹%	۲	دوست یابی
۹%	۲	وظایف دوستی
۹%	۲	حد دوستی و دشمنی
۹%	۲	شناخت دوست و دشمن
۵%	۱	اهمیت دوستی
۱۰۰%	۲۱	جمع

نهج البلاغه
۱۳۴

شماره ۱۵ و ۱۶
۱۳۴

جدول شماره ۱۰

۹- ستمگری (ظلم و ستم)

مفاهیم اجحاف، ستم و تعدی از مباحث اجتماعی‌اند و به هنگام مطالعه کلمات قصار به فرازهای چندی برمی‌خوریم که در نکوهش از ظلم و تعدی صادر شده‌اند. شاید از مهمترین عناوینی که در بحث ستمگری

می‌توانند مورد تأکید باشند ستیز با ظلم و جور است. در میان احکام مکتب اسلام، این موضوع تحت عنوان «امر به معروف و نهی از منکر» قرار می‌گیرد.
جدول شماره ۱۱ عناوین مربوط به مبحث ظلم را نشان می‌دهد.

توزیع انواع عناوین ستمگری

درصد	تعداد	موارد
۵۸%	۱۱	ظلم ستیزی
۲۷%	۵	عاقبت ستمگری
۵%	۱	مفهوم عدالت
۵%	۱	علامت ظالم
۵%	۱	پرهیز از ستمگری
۱۰۰%	۱۹	جمع

جدول شماره ۱۱

نتیجه

پس از بررسی عناوین اجتماعی بخش کلمات قصار کتاب نهج البلاغه، یک نتیجه گیری نهایی می تواند ما را به دیدگاه اجتماعی فراگیر در این بخش رهنمون شود. آنچه به عنوان تار و پود اصلی در بررسی این قسمت، از نظر اجتماعی در درجه اول اهمیت قرار دارد روابط و مناسبات بین افراد و تصحیح و مراقبت بر حسن این ارتباط است.

در خلال بررسی تعابیر راجع به مدیریت، قوانین اجتماعی، سیاست و... بطور ضمنی و آشکار بر وجود «ارتباط متناسب» اشاره شده است. اصولاً زندگی جمعی در تمام جوامع بر وجود چنین رابطه ای تصریح دارد و نهج البلاغه نیز آن را خاطر نشان می سازد. اما نکته مهم نحوه برقراری این ارتباطات می باشد.

با مروری بر بحث های به عمل آمده در

طی این گفتار، در غالب اظهارات کتاب به نوعی «همزیستی» و سفارش به «عدم تزاخم» برمی خوریم. به عنوان مثال در ضمن بحث «مدیریت» ملاحظه می شود که به موضوع تصحیح رابطه مدیر با سایرین پرداخته شده و این امر در چندین مورد سفارش شده است. همچنین است در بحث «قوانین اجتماعی». حتی برقراری ارتباط با مردم و سعی در اصلاح آن، وقتی که علل گوناگون ما را به بریدن علقه های ارتباط فرا می خوانند، باز هم سفارش می شود زیرا این برقراری ارتباط ما را از کینه توزیها ایمن می سازد.

مطالب مطرح شده در مبحث اقتصاد نیز ما را به سمت قاعده گفته شده هدایت می کنند: امکانات جامعه برای همه افراد در نظر گرفته شده و کسی نباید مانع بهره مندی سایرین بشود. همین طور کسی که از امکانات بیشتری برخوردار است موظف به شرکت دادن دیگران در دارایی خود

می‌باشد. این خصیصه حاکی از وجود روابط
جمعی بین افراد است.

اجتماعی این بخش از کتاب را شامل شده
است که برخی از آنها «توصیه و سفارش» و
برخی دیگر اشاره به «حالات موجود

جدول شماره ۱۲ تعداد و درصد

نیم‌ساله
۱۳۶

شماره ۱۵ و ۱۶
۱۳۶

هریک از عناوین اصلی دیدگاه اجتماعی
کلمات قصار را نشان می‌دهد. از مجموع
تعبیر کلمات قصار ۲۲۱ واحد ثبت، دیدگاه

جوامع» است. در این میان، عبارات
«اقتصادی» بیشترین تعداد را به خود
اختصاص داده‌اند: ۷۸ واحد ثبت و ۳۵٪.

در خلال این عبارات بهره‌مندی همگان از امکانات جامعه مطرح شده است. به عبارت دیگر زندگی معتدل و میانه و عدم طمع‌ورزی موجبات بهره‌مندی سایرین از رفاه نسبی را فراهم خواهد ساخت.

پناه اصلاح افراد امکان‌پذیر خواهد بود. عناوین بکار رفته در فصل تربیت به گونه‌ای است که در عین توجه به حالات فردی در نهایت تربیت اجتماعی را مد نظر قرار می‌دهد.

در فصل تربیت اجتماعی که ۲۷ واحد ثبت و ۱۲ درصد دیدگاه اجتماعی کلمات قصار را در برگرفته بر این اصول تاکید شده است که برای اصلاح جامعه از بعد تربیتی، ضرورتاً افراد باید به تصحیح اعمال خود بپردازند. به عبارت دیگر اصلاح جامعه در

بر روی هم، آراء نهج البلاغه ما را به دقت و توجه در مناسبات بین فردی فرامی‌خواند تا از این طریق مناسبات و پیوندهای جمعی در سطح کلی اصلاح و تصحیح گردد. این خصیصه در جای جای دیدگاه اجتماعی کلمات قصار به چشم می‌خورد.

توزیع انواع موارد اجتماعی

عناوین	تعداد	درصد
مدیریت	۱۲	۵%
قوانین اجتماعی	۳۰	۱۴%
سیاست	۷	۳%
آسیب‌شناسی اجتماعی	۱۹	۹%
اقتصاد	۷۸	۳۵%
تربیت	۲۷	۱۲%
مشاوره	۸	۳%
دوستی و رفاقت	۲۱	۱۰%
ستمگری	۱۹	۹%
جمع	۲۲۱	۱۰۰%

جدول شماره ۱۲

به عنوان نتیجه‌ای بر تحلیل محتوای کلمات قصار نهج البلاغه می‌توان گفت که نظام اجتماعی باید به چند وظیفه یا کارکرد جامعه عمل ببوشاند. این وظایف یا کارکردها ضروری بوده و گریزی از پاسخگویی به

آنان نیست. این ضرورتها عبارتند از:
 ۱- نیازهای زیستی یا ارگانیستی که رابطه بین نظام اجتماعی را با بیرون از خود یعنی با محیط بیولوژیک برقرار می‌کنند. ۲- نیاز به دستیابی به سلسله اهدافی که خواهند

توانست به شخصیت انسان شکل بدهند.

۳- نیاز به یگانگی و انسجام که در قالب گروه‌ها، طبقات، نهادها و عناصر مختلف جامعه در نهایت آنها را با همدیگر نگاه می‌دارد. ۴- نیاز به حفظ خصایصی که دارای خاصیت الگو، نمونه و سرمشق بوده و از بروز تنش، کشمکش، تضاد و تناقض ممانعت می‌کنند. از سوی دیگر، نظام اجتماعی موردنظر به چهار خرده نظام انقسام می‌یابد که هر کدام از آنها یکی از وظایف فوق را عهده‌دار می‌شوند. عامل «اقتصاد» و گذران معیشت رابطه انسان را با محیط بیرون فراهم می‌کند، عامل «سیاست» اهدافی را قابل دسترسی می‌سازد که شخصیت انسان را متبلور می‌نماید، عامل جامعه که از گروه‌ها و طبقات تشکیل شده به نیاز وحدت و انسجام پاسخ می‌دهد و سرانجام عامل «فرهنگ» محافظت از الگوها و سرمشقه‌های اجتماعی را عهده‌دار می‌شود.^(۳)

به این ترتیب می‌توان ملاحظه نمود که نظام اجتماعی به حیات خود ادامه خواهد داد و مشکلات مختلف از سرراه برداشته خواهند شد. در این نظام عامل «فرهنگ» به ایفای نقش بویژه برجسته و پراهمیت می‌پردازد و همچون نخ تسبیح در میان سایر خرده‌نظامها وارد شده و تمامی آنها را با هم نگه می‌دارد. از این رو، معیارهای اخلاقی از اهمیت بسزایی برخوردارند و به حفظ

انسجام و تبلور شخصیت افراد کمک می‌کنند. معیارها و موازین اخلاقی که در قالب فرهنگ و به صورت هنجارها، ارزشها و قوانین نشان داده می‌شوند در کلمات قصار مورد توجه وافی قرار گرفته‌اند. بنابراین، ملاحظه می‌شود که کلمات قصار نهج البلاغه ابعاد متعدد اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی را مورد تدقیق قرار داده و چاره حفظ نظام اجتماعی را بذل عنایت بیشتر به خرده نظام فرهنگ و معیارهای اخلاقی می‌داند.

پی‌نوشت‌ها:

- ۱- هولستی، ترجمه سالارزاده. ۱۳۸۰، ص ۱۴۷.
- ۲- همان، ص ۱۴۷.
- ۳- گی‌روشه، جامعه‌شناسی تالکوت پارسنز، ترجمه نیک‌گهر ۱۳۷۶، صص ۷۸-۷۷.

منابع

- ۱- فیض‌الاسلام، ترجمه و شرح نهج البلاغه.
- ۲- گی‌روشه، جامعه‌شناسی تالکوت پارسنز، ترجمه دکتر عبدالحسین نیک‌گهر، مؤسسه فرهنگی انتشاراتی تبیان، تهران، ۱۳۷۶.
- ۳- هولستی، ال، آر، تحلیل محتوی در علوم اجتماعی و انسانی، ترجمه دکتر نادر سالارزاده امیری، انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ۱۳۸۰.